Visszafelé haladva

Nekifutásaim egy elmesélhetetlen történet elmesélésének

VAJDA JÚLIA

Nem tudom elkezdeni ezt a szöveget. Nem is emlékszem ilyenre, hogy valaha megéltem volna ezt a teljes tehetetlenséget, amikor ilyen jellegű személyes, vagy félig személyes szöveget akartam írni. Amikor az első „igazi" túlélő interjúmról, azaz Matild nénivel való találkozásomról írtam, leültem és egy svungban megírtam.[1] Nem is írtam, inkább jött, sőt, még inkább dőlt, kiszakadt belőlem a szöveg. Magától. Mindenfajta előzetes terv nélkül. Most meg tudom, hogy mit akarnék elmesélni, de nem megy. Már többször nekifutottam, de mindig elakadok. Olyan, mintha „megfogant volna az átok". Mintha a tilalom, amit ő maga rótt ki ránk, a rá való emlékezés tilalma, ami engem először igazából bántott, fájdalmat okozott, haragra ingerelt, s amiről egyáltalán nem gondoltam, hogy engedelmeskednem kellene neki, mégis megkötné a kezem. Leülök, próbálok írni, és nem megy.

Projektív identifikációról lenne szó? De hát arról élők között szoktunk beszélni! Posztumusz is létezhet projektív identifikáció? Itt hagyhatja valaki ezen a világon a saját érzését úgy, hogy akik közel álltak hozzá, a halála után is azt érezzék? Talán igen. Vagy legalábbis, mintha valami nagyon hasonlót élnék meg. Hogy nem tudok emlékezni. Azaz, ez nem igaz. Az emlékeim előjönnek, fel-fel törnek, mindenféle tárgyakról ő jut eszembe – a citromfacsaróról

[1] Vajda Júlia: Magunkra hagyva. *Ex-Symposion*, 50 (2004) 28–31, és Uő: Magunkra hagyva: egy interjú története. In: Pécsi Katalin (szerk.): *Sós kávé – Elmesélettlen női történetek*. Budapest: Novella, 2007. 133–140.

a konyhában, ami sokkal ügyesebb, mint az, amit Magyarországon használni szokás: fából van, kis nyele van, s a rovátkolt fejet belenyomva a citromba a lé az alátett edénybe folyik. S persze azonnal nekem adta, amikor rácsodálkoztam, hogy milyen ügyes holmi. Meg a teaszűrőről, ami egy pici állvány tetején billegethető, hogy használat után az állvány aljára szerelt aprócska tálkába folyjék a benne maradt tea. Ezt meg az azóta meghalt párom lányának küldte velem, de ő nálunk hagyta, nem akarta elvinni. Meg a Poivy nevű applikációról, amivel olcsón lehet külföldre telefonálni, s amit leginkább az ő felhívására használtam.

Amióta tudtuk, hogy rákja van – ez az első szeptemberben derült ki a COVID-járvány kitörése után –, igyekeztem sűrűn felhívni. Mindig azzal búcsúzott tőlem, hogy legközelebb majd ő hív. Aztán mégis én hívtam. (Amúgy ez azelőtt is inkább így volt.) És nagyon jókat beszélgettünk. Magunkról is, persze – azaz, inkább főleg rólam, mert ő nem szeretett magáról beszélni, úgy kellett harapófogóval kihúznom belőle a betegségével kapcsolatos információkat is, sőt, igazából el sem akarta mondani, hogy rákja van, de valahogy kiszaladt a száján, azaz mintha tudattalanul mégis el akarta volna mondani, s akkor persze már nem úszhatta meg, hogy tovább kérdezzek, s akkor azért már elmondta, hogy mi van vele –, de még inkább a világ dolgairól, kiállításokról, könyvekről, nyelvekről, nyelvhasználatról, Márairól,[2] meg hogy Radványi Géza, a *Valahol Európában*[3] rendezője mintha az ő testvére lenne, meg G. I. Gurdijeffről-ről,[4] akit igazából Gurdizsevnek kellene helyesen írni magyarul, aki egy zavaros figura, s nem volt nekem egészen világos, hogy

[2] Márai Sándor (Kassa, 1900 – San Diego, Kalifornia, 1989) magyar író, költő, újságíró.

[3] A *Valahol Európában* egy 1947-ben forgatott és 1948. január 1-jén bemutatott magyar filmdráma a háború után árván maradt csellengő gyermekekről Radványi Géza rendezésében, aki valóban Márai testvéröccse volt.

[4] Georgij Ivanovics Gurdizsev (1866 és 1877 között –1949. október 29.) görög–örmény misztikus, filozófus, író, művész és spirituális tanító.

miért foglalkoztatja annyira, de Oliver Sacksről[5] is, aki viszont nem az, s aki egy másik közös kedvencünk volt azáltal, hogy igazán eredeti módon csinált (alapvetően orvosi) tudományt, méghozzá úgy, hogy képes volt „közel menni" a betegeihez, meghallgatni őket, elgondolkodni azokon az élményeken, amiket megéltek, s izgalmasan írni minderről. Most már nem csak Oliver Sacks nincs közöttünk – akinek az életrajzi filmjét[6] nagy nehezen sikerült megszereznie, amit ráadásul az utolsó alkalommal, amikor meglátogattam, annak ellenére sikerült végül megnéznünk, hogy a DVD-be be volt építve valami, hogy ne lehessen az Egyesült Államokon kívül lejátszani, de a VPN elrejtett bennünket, s így mégis megnéztük, bár én olyan fáradt voltam, hogy bele-belealudtam –, hanem ő is „elment", hogy én is ezt az igazából abszurd eufemisztikus kifejezést használjam a halálra, s ezért nem tudom egyiküknek sem elmondani – pedig nyilván mindkettejüket érdekelné – az a döbbenetes élményem, amit pár hete éltem meg Balatonvilágoson az akadémiai üdülőben, ahová hét éve járunk minden nyáron Emmával, az unokámmal, hogy ui. összement a kert, pont úgy, ahogy annak idején felnőtt koromra a Gresham étterem medvéje, meg a bölcsődei csúszda, de most nem azért, mert fel- vagy inkább megnőttem, hanem azért, mert a szintén közös érdeklődési körünkbe tartozó Feldenkrais-módszerrel[7] kúrálva a sclerosis multiplexem, a fizikai teljesítőképességem nőtt meg, s az üdülő kertjében a játszótértől a szobánkig – ami pedig idén a korábbiakkal ellentétben nem is a földszinten volt, hanem az emeleten, már egyáltalán nem volt gond elmennem, s ők ezt mindketten – igen, Oliver is, mert bár őt nem ismertem, de gondolkodás nyitottsága okán biztosan érdekelte volna az én esetem is

---

[5] Oliver Wolf Sacks (London, 1933 – New York, 2015), brit-zsidó származású amerikai neurológus és író.

[6] *Oliver Sacks: His Own Life,* 2019, rendezte Ric Burns.

[7] Az ukrán-izraeli mérnök és fizikus Moshe Pinhas Feldenkrais (1904–1984) által kidolgozott mozgásterápiás módszer, amelynek segítségével újrarendeződnek az agy és a test közötti kapcsolatok, miáltal a mozgás és a pszichés állapot is javul. Agykutatók között van, aki elismeri a módszer hatásosságát, a neurológusok nem vesznek róla tudomást.

– nyilván szívesen gondolkodtak volna velem együtt arról, hogy hogyan állt ez elő.

De beszélgettünk mindenféléről a soá kapcsán, az utóbbi időben főleg Philippe Sands[8] és az ő előadásai, könyvei, főleg a mindkettőnk által nagyon nagy élvezettel olvasott – bár egy ilyen sok szálon futó, részben soá-beli üldöztetés-, ugyanakkor üldözés-történet és a hozzá kapcsolódó nürnbergi jogi vitákról szóló – könyv kapcsán talán nem az élvezet a legadekvátabb kifejezés, no meg róla, mármint Philippe-ről magáról, hogy mennyire más a mimikája és a mozgása, amikor az egyik anyanyelvéről, az angolról, a másikra, a franciára vált, meg az újabb könyvéről, a *Ratline*-ról,[9] amit, bár hallgattam podcast[10] formában, amikor meglátogattam, nekem adott, mondván, hogy sokkal több van benne, mint az audiobookban, s amit még az életében kezdtem el olvasni, de amióta meghalt, alig haladok vele. Viszont az ágyamnál tartom, és amikor este ránézek, egyszerre fáj és esik jól, hogy ettől rá gondolok. Amúgy Philippe *Kelet-nyugati* utcáját[11] lényegében párhuzamosan olvastuk, meg bizonyos könyveket a soáról, mint például Mira Hamermeshét[12] – aki, az élete utolsó ki tudja hány évtizedében szintén Highgate-en lakott – , a *The River of Angry Dogs*-ot[13], amit eleve kettőnknek vettük meg, azzal, hogy ő olvasta el először, aztán küldte el nekem, ami praktikus volt azért is, mert neki nyilván több ideje volt olvasni, de meg főleg, mert ő gyorsabban olvasott – engem egészen lenyűgözően gyorsan, annyira, hogy

---

[8] Philippe Joseph Sands (1960–) brit és francia zsidó származású író és nemzetközi jogász, jogprofesszor.

[9] Philippe Sands: *The Ratline. Love, Lies and Justice on the Trail of a Nazi Fugitive.* London: Weidenfeld & Nicolson, 2020. Magyarul megjelent: *Patkányút* (Fordította: Orosz Ildikó.) Budapest: Park, 2022.

[10] BBC Radio 4 – Intrigue, *The Ratline*, BBC. Retrieved January 25, 2025.

[11] Philippe Sands: *Kelet-nyugati utca – A népirtás és az emberiesség elleni bűntett fogalmának eredetéről.* (Fordította: Farkas Krisztina) Budapest: Park, 2020.

[12] Mira Hamermesh (1923–2012) lengyel-zsidó származású független filmrendező.

[13] Mira Hamermesh: *The River of Angry Dogs*, London: Pluto Press, 2004.

például amikor megajándékoztam W. G. Sebald *Austerlitz*ével,[14] azt praktikusan egy nap alatt kiolvasta annak ellenére, hogy ott voltam látogatóban, s velem is foglalkozott –, no meg azért is mert én szeretem, ha megvannak a polcomon a könyvek, ő meg a többségét azoknak, amiket elolvasott, elvitte eladni a charity shopba, mert nem érezte szükségét, hogy őrizgesse őket, s ugyanezt tettük Clara Kramer memoárjával[15] is, amiben arról számol be, hogy hogyan élték túl az üldöztetés hónapjait egy gödörben, melyet egy tulajdonképpen antiszemita érzelmű férfi lakásának padlózata alá ástak.

De persze volt, amit nem így olvastunk párhuzamosan, hanem úgy, hogy mindketten megvettük, mint pl. Irène Némirovsky[16] könyveit, és hát persze nagyokat beszélgettünk a könyvek mellett sok esetben a könyveik révén megismert közös majdnem-ismerősökről – mert így éltük meg például Olivert és Philippe-t is, akik közül az utóbbival én egy idő után e-mail kapcsolatba kerültem, s felmerült, hogy esetleg meghívom egy órámra online, amire feltétlenül el szeretett volna jönni ő is, ha sikerült volna megszervezni, nyilván részben a zsidóságuk, meg a velük is láthatóan mélyen közös, de csak részben a mindannyiunk közös zsidóságából eredő érdeklődéseink okán –, de a valódi személyes ismerősök kapcsán is mindenféle pszichés problémákról, meg időnkét a saját családtörténeteinkről is, bár talán ezt inkább – legalábbis, ami az övét illeti – jobbára személyesen. Félreértés persze ne essék, nem csak a zsidósághoz, soához kapcsolódó témákról volt szó közöttünk, hanem például a

---

[14] Winfried Georg Sebald: *Austerlitz*. New York: Random House, 2001. (Magyarul Blaschtik Éva fordításában, Budapest: Európa, 2007).

[15] Clara Kramer – Stephen Glantz: *Clara's War: One Girl's Story of Survival*. New York: Harper/Ecco, 2009.

[16] Irène Némirovsky, szül. Irina Lvovna Nemirovszkaja (Kijev, 1903 – Auschwitz, 1942) az Orosz Birodalomban született zsidó írónő, később Franciaországba emigrált, kikeresztelkedett, franciául írta a többségében az ukrán zsidósággal foglalkozó novelláit. A francia állampolgárságot hiába kérvényezte. 1942-ben Auschwitzba deportálták, s megölték. Legismertebb, befejezetlen, s posztumusz megtalált könyve a *Suite française* (London: Vintage [Magyarul: Sashegyi Gábor fordításában, *Francia szvit*. Budapest: Gabo, 2015]).

Selyemútról is, ami őt nagyon érdekelte, és sokat olvasott róla, meg a keleti szőnyegekről, amik szintén izgatták, meg növényekről, állatokról, amikhez én kevésbé tudtam hozzászólni, de ő, velem ellentétben, értett. Meg filmekről. Ő ismertette meg velem pl. Man Ray[17]-t még 1979-ben. Ugyanakkor azért nem csak „intellektualizáltunk" – volt közöttünk szó receptekről, főzésről, evésről-ivásról is, meg ettünk is finomakat, régen inkább kínait, később többször indiait, amit gyakran a sarki indiai büféből hoztunk, vagy hozattunk, annak ellenére, hogy a frizsiderjei, mert kettő is volt egymás mellett a konyhájában, mindig dugig tele voltak, bár, persze, mindezek is gyakran a különböző kultúrákról való beszélgetésekbe torkolltak. És, mielőtt hazaindultam tőle, soha nem felejtette el odaadni azt a sok, nekem félretett újságkivágást, amelyet nekem gyűjtött olyan dolgokról, amik engem érdekelhetnek, no meg betenni pár üveg általa főzött „seville-orange marmalade-et" a bőröndömbe.

Szóval, mint látható, emlékezni tudok, millió dolog az eszembe jut. De az írás eleddig nem ment. Talán majd most, hogy innen futottam neki, a projektív identifikáció felől? S a helyzet értése, ahogy régen meghalt mesterem, Ingusz Iván idézte az ő mesterétől, „olajozza" nemcsak a terápiát, hanem azt a kvázi-terápiás folyamatot is, amelyen magam megyek keresztül amióta írni szeretnék róla? Vagy esetleg összeáll valami a korábbi „nekifutásaimból"?

Harmadik nekifutás (2020. június 19.)

2022. május 8-án halt meg. Azon a napon, amit Nyugat-Európában – szemben a valaha volt szovjet blokk országaival, ahol ma erre nem is igazán figyelnek oda, s ha odafigyelnének, akkor is egy nappal későbbre tennék – a „Győzelem napjaként" ünnepelnek. Annak a napjaként, hogy véget ért a II. világháború, a Harmadik Birodalom, azaz a Náci Németország elvesztette azt, miáltal az addigra kisszámú életben maradt zsidónak már nem kellett félnie. Legalábbis attól nem, hogy őket is meggyilkolják.

[17] Man Ray (Philadelphia, Pennsylvania, 1890 – Párizs, 1976) orosz zsidó származású amerikai dadaista és szürrealista képzőművész, filmrendező, fotográfus.

De ne szaladjunk ennyire előre. Menjünk vissza egészen 1937. március 18-áig, amikor megszületett. Londonban, legjobb tudomásom szerint Highgate-en. Amit az is valószínűsít, hogy ez a városrész az, ahol sok zsidó bevándorló él máig. Az ő szülei is közéjük tartoztak. Apja, Walter Rawitzer német, pontosabban berlini zsidó. Anyja pedig – merthogy neki még a lánykori vezetéknevét sem tudom, csak rémlik, hogy esetleg Lustignak hívták őket, és akit ezért kénytelen vagyok Mrs. Rawitzerként emlegetni, egyike egy 20. század elején élt budapesti zsidó család két leánygyermekének.

Az anya családja, és nem fogom minden mondatomhoz hozzátenni, hogy tudomásom szerint, bár kellene, mert semmiről, amit a továbbiakban le fogok írni, nincsen biztos tudásom, Morvaország felől jött Magyarországra. A lányok Budapesten nőttek fel, s fiatal lányként az, akit kénytelen vagyok ekkor is Mrs. Rawitzerként emlegetni, bár, mintha rémlene, hogy Helen volt az utóneve, Bécsbe ment vegyészetet tanulni, míg testvére Budapesten maradt, a későbbiekben zongoratanár lett, s feleségül ment egy jogászhoz, akivel a Pozsonyi úton laktak, de házasságukból gyermek nem született, s még az sem kizárt, hogy a Lustig nevet, ha egyáltalán jól emlékszem rá, hogy ez volt, valójában az ő férje viselte, s felesége csak az ő révén, miáltal ez mégsem lehetett a későbbi Mrs. Rawitzer lányneve. A későbbi Mrs. Rawitzer Bécsben feltehetően a tanulmányai alatt ismerkedett meg későbbi férjével, a szintén vegyésznek tanuló Herr Rawitzerrel, aki – s hogy ekkor már házasok voltak-e, vagy sem, erről nem szól a fáma –, kis vegyi gyárat hozott létre Berlinben, amit valamikor a harmincas években áttelepítettek Londonba. Arról, hogy mindez azért történt-e, mert belátta ő maga, vagy belátták a (későbbi) feleségével, hogy zsidóként biztonságosabb Németországot elhagyniuk, szintén nem emlékszem, hogy valaha hallottam volna, de mindenesetre valószínűsíthető, ahogy az is, hogy ez a döntés jelentős mértékben növelte a soá idején az életben maradásuk esélyét. Mert, bár ellenséges állam polgáraként maga is táborba került, ez a tábor nem német koncentrációs tábor volt, ez egy „enemy alien"-ek számára létrehozott angol „internment camp", ahol persze nyilván nem volt jó lenni, de az élete nem forgott veszélyben. Hogy

Helen Rawitzer (Eisner Ilona) 1920-ban

Mary Rawitzer 1943-ban

mikor került ide, hogy pontosan melyik ilyen táborban volt, s hogy mikor került innen vissza Londonba, arról megint csak nincsen tudomásom. De arról igen, hogy a kis vegyi gyárat azalatt, amíg ő a táborban volt, a felesége tovább tudta vinni, biztosítva azáltal a maga és közös gyermekük megélhetését.

Persze, a háborús Londonban sem volt gondtalan az élet: amikor megkezdődött a légi csata az angol és a német légierő között a La Manche-csatorna ellenőrzéséért, s a Luftwaffe bombázni kezdte Angliát, a Pied Piper akció keretében kitelepítettek között volt sok óvodás meg kisiskolás gyerek is, aki saját szülője nélkül volt kénytelen elhagyni veszélybe került otthonát, és egy vidéki boarding schoolban, vagy legalábbis ahhoz hasonló intézményben vészelni át az időt a

háború befejezéséig. Racionális, ámde érzelmileg szülőt és gyereket próbáló döntés, mely nem kerülte el az *Antropológus a Marson*[18] szerzője, Oliver Sacks és családja mellett történetünk szereplőit sem.

Mary, a Rawitzer házaspár 1937-ben született leánygyermeke, a nagy korkülönbség, s a London és Budapest közötti nagyjából 1500 kilométernyi távolság ellenére is, egyike volt legközelebbi barátaimnak.

Második nekifutás (2020. június 18.)

1979. január 1-e, tán 2-a. Irdatlan hideg és áthatolhatatlan hótömeg. A nem garázsban tartott autók nem indulnak. A mienk sem. Belgiumban vagyunk. A szüleimmel. Talán Leuvenben. 18 éves vagyok, lettem szeptemberben, s abban a szocialista Magyarországon kivételes szerencsében van részem, hogy bár felvettek az egyetemre – az ELTE-re, az ország elsőnek tartott egyetemére –, méghozzá egyszakos matematikusnak, ami előkelőnek számít, s sok pont kellett hozzá, nem iratkoztam be ősszel. Ehelyett valamennyi időt még ezen az őszön és télen is eltöltöttem a szüleimmel Brémában, ahol apám az egyetemen tanított vendégprofesszorként, ami persze már magában is kivételezett helyzetnek számított, még akkor is, ha azután kapott erre engedélyt, hogy előtte három évre még a szocialista országokra szóló útlevelét, a pirosat, is bevonták, nem beszélve arról, hogy az MTA Filozófiai Intézetében levő állásából is kirúgták, mert másként gondolkodott, mint „a rendszer" elvárta volna, azaz „másként gondolkodó" volt, s jobb, de inkább rosszabb szövegek fordításával kereste kenyerét. Most pedig utazunk – utaznánk, ha elindulna az autó – Angliába, azaz inkább Londonba, ami ugyanúgy nem egészen Anglia, ahogy Budapest nem egészen Magyarország. Utazunk, hogy én aztán ott maradjak, miután a szüleim visszamennek majd Brémába, s járjak egy nyelviskolába, hogy tanuljak angolul. És ez azért is különös öröm, mert Brémában ugyanezt nem

[18] Oliver Sacks: *An Anthropologist on Mars*. New York: Alfred A. Knopf, 1995. – Magyarul: *Antropológus a Marson*. (Fordította: Racsmány Mihály.) Budapest: Osiris, 1999.

lehetett megcsinálni a némettel, akkor ott még nem volt a külföldiek oktatására szakosodott német nyelviskola, ami mára talán már van, s ezért gimnáziumba jártam, ami a nyelvtanulásomnak is kevésbé volt hasznos, meg jól sem éreztem magam benne.

Szóval, mennénk Londonba, ha elindulna az autó. S bár a város, az ország, még csak lassan ébredezik az újév hajnali álmosságából, meg nehezen birkózik a nagy hideggel, előbb-utóbb elindítják az ősöreg Hansa Borgwardunkat, amelyet, miután kb. másfél hónap késéssel, mert a beutazásunkhoz szükséges vízumunk sehogy sem akart elkészülni, Brémába érkezve apám vásárolt 1977 októberében, s amelynek már akkoriban is csodájára járnak az autószerelők, s eljutunk vele a Csatorna partjára, ahol felszállunk autóstul egy hajóra, amelyen anyám szegény rosszul viseli az átkelést, konkrétan végighányja az utat, amikor pár óra elteltével megérkezünk Dover fehér sziklái alá, gondolom az immigration officer gond nélkül enged be minket, mert nincs róla emlékem, hogy probléma adódott volna, végül némi további autózás után megérkezünk vendéglátónkhoz, akit nem ismerek.

21 Knarresborough Place. Itt lakik. Egész picit fiatalabb a szüleimnél, de valahogy jóval fiatalabbnak látom. Rettentően kedvesen fogad bennünket, a szüleimet már ismeri korábbról, mi most találkozunk először. Gondolom, de egyetlen részletre sem emlékezem, a szüleimmel megszervezzük az iskolámat, amit már korábban talált nekem egy másik ismerős, meg mászkálunk Londonban, aztán ők visszamennek Brémába, én meg maradok. Maradok nála, maradok vele. Vele, aki a nyelviskolánál – ami pedig igazán jó – is jobb nyelvtanárom. Akkor is megérti, igyekszik megérteni, amit mondok, amikor még rettentően nagy nehézséggel fogalmazom meg, amit szeretnék. Nem csupán megérti a mondandómat, de segít megtalálni az adekvát nyelvi formát is hozzá, hogy el tudjam mondani. Meg javítja a hibáimat, elmagyarázza, hogy miért rossz, amit mondok, de nem javít ki mindent, hisz akkor nem lehetne beszélgetni – szóval, mindig tudja a helyes arányt a hibákkal való nemtörődés és az összes hiba kijavítása között. A Shellnél dolgozik. Marketingesként, ha jól tudom. De nem ez érdekli igazán, hanem minden, ami

kultúra. Megy színházba, hangversenyre, kiállításra, moziba, s engem visz magával, ha akarom, mindenhová, ahová ő maga megy, olyasmikhez, amiket ismerek, és szeretek már magam is, de megismertet mindenféle olyannal is, amit nem ismerek, pl. Man Ray filmjeivel, akiről addig sohasem hallottam, meg persze Londonnal, amit úgy ismer, mint a tenyerét, s ahol mindenről el tudja mondani nem csak azt, hogy mi az, de annak a történetét is. Közben, nyilván, mert eredetileg vegyész, vagy épp fordítva, ezért tanult vegyészetet, mindezek mellett nagyon fontos neki a természettudomány szemléletmódja. Nagyon utálja, amikor „tudománytalanul" nyúlnak természettudományos kérdésekhez. Fekete – vagy, hogy pc nyelvet használjak, afroamerikai – élettársával nem laknak együtt. A párjának láthatóan kevésbé fontos a kultúra, mint neki magának. Mi pedig nem tudunk mit kezdeni egymással a férfival.

Elkezdődik a nyelviskola, nagyon élvezem, de azért délutánonként sokat szorongok, amikor vendéglátóm még dolgozik, nekem meg nincs más dolgom, mint a lecke, s nincsenek barátaim. Az iskolában igazán mélyen nem barátkozom össze senkivel. Van egy-két magyar emigráns, akit meg tudok keresni, de az sem segít sokat. Még szerencse, hogy Mary – mert hisz róla van szó, a Rawitzer házaspár eddigre negyvenkétéves felnőtt lányáról – mint egy igazi jó anya, egyfelől törődik velem, közben mégis békén hagy. Pár hónap után viszont, bármennyire jól érzem is magam nála, kezdem szégyellni, hogy ott ragadtam, s kiköltözöm egy pár utcával arrébb lévő hostelbe. De továbbra is rengeteget vagyunk együtt Maryvel. Lényegében ugyanúgy visz magával mindenhová, ahogy azalatt tette, amíg nála laktam. Igen, ekkor, ebben az anya-lánya jellegű viszonyban kezdődött a barátságunk.

Hogy miért mesélem mindezt? Hát, nem azért, hogy emlékezzem a régi szép időkre, bár, mindannak a sok szorongásnak az ellenére, amit Londonban (is) megéltem, életem egyik legszebb fél évét töltöttem ott, s ráadásul ott ismertem meg a későbbi férjemet, egyben gyerekeim apját, aki, vicces módon, maga is egy pesti zsidó volt. De az egy másik történet. Akiről s amiről most akarok szólni, az Mary, s az ő története.

Mary, s most az egyszer szánt szándékkal nem álnéven írok arról, akiről mesélek, bár bizonyos értelemben azon a módon fogom ezt tenni, ahogy az interjúalanyaimról szoktam, illetve, ahogy terápiás eseteket írunk meg, s később majd az is kiderül, hogy miért, 1937-ben született Londonban, egy pesti zsidó anya és egy német zsidó apa lányaként. A szülők mindketten Bécsben tanultak vegyésznek, ha jól tudom, ott is ismerkedtek meg, de az apa, ha a legutóbb szerzett információim stimmelnek, már 1932-ben, az anya meg csak 1935-ben költözött Londonba. Még relatíve békés időkben – hozni tudták a bútoraikat is Berlinből, ami arra is következtetni enged, hogy már ott is volt egy saját berendezett lakásuk, életük.

Első nekifutás (2020. május 20.)

Aznap, amikor meghalt, hozzá kellett beszélnem. Neki kellett elmondanom, hogy mennyire fáj, hogy itt hagyott. Angolul kellett szólnom hozzá. Csak arra emlékszem, hogy a belső beszédem angolul volt. De ennek írásos nyomát nem találom. Az első, ami megvan, az május 20-áról való. Szintúgy angolul. Azt írtam, hogy

> ”
> *Dear Mary,*
> *it is just a few hours that Linda[19] sent me a message that I should phone her, as she cannot reach me. I phoned immediately, as I was sure, what it is, that she is going to tell me. That it will be the terrible news of your death. Yes, we all knew, that it was nearing. I hoped, there will be some better days before and that I might be able to give you a last hug. But in the last few days I also felt that you really have not wanted it. Still, I had the feeling, that if I were there, it would have pleased you at least a bit. But I tried to accustom myself to the thought, that I might not get your permission to come. I felt, even at our last encounter, that you cannot bear the thought that you have to give up your lifelong practice of helping everybody while not accepting not just any reward, but any help, even in the worst situation.*

[19] Linda Sheriffnek férjével, John Sheriffel közös könyvelőirodája van.

I have long been wondering why it was so. When after getting her message, I immediately phoned Linda, and she told me, what I was prepared to hear, that you have died, she told me also, that you have died in a relatively peaceful way, which was good to hear. She told me also, that you have told to them, you have not wanted any funeral, and when I asked, whether we, we all, who liked you so much, could have a sort of gathering, where we instead of a funeral could remember you, she told me, that you forbade it, too. I found it very frustrating. I felt that it was cruel of you. In Jewish tradition it belongs to the fundamental principles, that after one's death, we should care for those who are left behind. In your case, the many-many people who all liked you, who have got a lot from you and had different sort of relationship to you. And it would be a great help if we could fill the gap that remains after you with sharing our memories of you. Of course, I am sure, on a conscious level you surely have not wanted to cause any sort of hardship or inconvenience to any of us. On the contrary, you wanted to ease our lives. Still, I feel, this time you misunderstood the situation. Being forbidden to remember together on you is itself something very hard. It is something, that will make it more difficult for us to cope with the new situation that it is a world by now, where there is no more Mary Rawitzer.
I wonder, why did you do it to us. I am sure, you have not wanted to do any harm to any of us. Rather you were not prepared to believe, that we really loved you. You were not prepared to accept, that there is a point, and you should not be ashamed for it, when it is not you are any more the one who helps the others. There is a moment, when you could accept – without being ashamed – that all the others, who got so much help, kindness, empathy, understanding etc. from you would love to give at least some reward. The reward you hundred times deserved for.
Had you allowed us to bury you, I had loved to read out all these thoughts. Had you allowed us to meet and talk about you, I had loved to tell the others, that I owe you my knowledge of English. That from the first moment on, when we met in 1979 – me the 18 years old adolescent, without any practice of living abroad, especially

without her parents and with just a little knowledge of English and you, who were an adult – you took care of my language skills up to our last getting together this March, by correcting my failures, and explaining me the proper way of expressing what I wanted to, but never to the extent that it would stop our conversation. Actually, it was always part of our interesting conversations – as we both had a real query in languages, in the way, different languages worked, and we both thought, we would become a linguist been born again. But of course, it was just one tiny bit of the many topics we were both interested in.[20]

”

[20] „Drága Mary, pár órája csupán, hogy Linda üzentet küldött nekem, hogy hívjam fel, mert nem tud elérni telefonon. Azonnal visszahívtam, mert tudtam, hogy mit fog nekem mondani. Hogy a szörnyű hír az lesz, hogy meghaltál. Igen, mind tudtuk, hogy ez be fog következni. Reméltem, hogy lesz előtte még pár jobb napod, és hogy még megölelhetlek egyszer utoljára. De az utolsó pár napban éreztem, hogy te már nem akarod ezt. Ennek ellenére úgy éreztem, hogy ha ott lennék, az neked is örömödre szolgálna, legalább egy kicsit. Ugyanakkor igyekeztem hozzászoktatni magamat a gondolathoz, hogy lehet, hogy nem fogok engedélyt kapni tőled arra, hogy jöjjek. Még a legutolsó találkozásunkkor is azt éreztem, hogy nem tudod elviselni a gondolatát, hogy fel kell adjad azt, amit mindig is gyakoroltál, hogy te vagy az, aki mindenkinek segít, és nem fogad el semmiféle viszonzást, semmiféle segítséget még a legroszszabb helyzetben sem.Sokat töprengetem rajta, vajon miért van ez így. Megkapva az üzenetét, azonnal visszahívtam Lindát, aki azt mondta nekem, amire számítottam, hogy ugyanis meghaltál, és azt is elmondta, hogy relatíve békésen haltál meg, amit jó volt hallani. Azt is elmondta, hogy azt mondta nektek, hogy nem akarsz semmiféle temetést, és amikor visszakérdeztem, hogy mi, akik annyira szerettük őt, rendezhetnénk-e egy találkozót, ahol a temetés helyett emlékezhetnénk rá, azt mondta, hogy ezt is megtiltottad. Ezt nagyon frusztrálónak éreztem. Úgy éreztem, hogy ez kegyetlenség részedről. Hogy a zsidó tradíció alapjaihoz tartozik, hogy valakinek a halála után már azokkal kell törődnünk, akik hátramaradtak. A te esetedben azzal a sok-sok emberrel, aki szeretett téged, akik oly sokat kaptak tőled, és akik a legkülönfélébb kapcsolatban álltak veled. És hogy az egy nagy segítség lenne abban, hogy kitöltsük az utánad maradó űrt, ha megoszthatnánk egymással a veled kapcsolatos emlékeinket. Biztos vagyok benne természetesen, hogy tudatos szinten nem akartál semmiféle nehézséget vagy kellemetlenséget okozni egyikünknek sem. Hogy éppen ellenkezőleg, könnyebbé akartad tenni az életünket. Mégis, úgy érzem,

Aztán nem tudtam folytatni az írást, címszavakban írtam le sok mindent, amit följebb már elmeséltem, de a címszavakkal is hozzá beszéltem, de most már magyarul, mert bizonytalanná kezdtem válni az angolomban, hogy eléggé jól meg tudom-e fogalmazni angolul azt, amit szeretnék. Azt jegyeztem fel, hogy „kezdetben még nem volt világos, hogy a zsidóság, a holokauszt milyen fontosak", azaz, hogy arról kell majd írjak, hogy ezek milyen fontosak lesznek a kapcsolatunkban, hogy milyen sokat fogunk erről beszélgetni. Meg hogy mennyire sokat jelentett akkor, 1979-ben is már, amikor még az általam nagyon szeretett Knarresborough Place-en laktál, mert Highgate-re, a nagyobb gyerekkorod színhelyére csak anyád

---

ez esetben félreértetted a helyzetet. Hisz önmagában a rád való közös emlékezés tilalma is nagyon kemény. Olyasvalami, ami még nehezebbé fogja tenni a számunkra, hogy megtanuljunk megküzdeni az új helyzettel, hogy egy olyan világ vesz bennünket körül, amelyben nincs többé Mary Rawitzer. Azon tűnődöm, miért tetted ezt velünk. Biztos vagyok benne, nem akartál semmi rosszat egyikünknek sem. Sokkalinkább az lehetett az oka, hogy nem voltál kész elhinni, hogy mi valóban szerettünk téged. Nem álltál készen arra, hogy egyszer eljön egy olyan pont, s nem kell ezért szégyenkezned, amikor már nem te vagy az, aki segít másoknak. Hogy eljön egy olyan pillanat, amikor elfogadhatsz – méghozzá szégyenkezés nélkül – mindazoktól, akik annyi segítséget, kedvességet, empátiát, megértést stb. kaptak tőled, némi csekélyke viszonzást, amit ők szeretnének neked adni. Némi viszonzást, amit százszorosan megérdemeltél. Ha megengedted volna, hogy eltemessünk, boldogan felolvastam volna ezeket a gondolataimat. Ha megengedted volna, hogy találkozzunk és beszélgessünk rólad, boldogan elmondtam volna a többieknek, hogy neked köszönhetem az angoltudásomat. Hogy az első pillanattól kezdve, hogy 1979-ben találkoztunk – én a tizennyolc éves kamaszlány, akinek semmiféle tapasztalata nem volt abban, hogy mit jelent külföldön élni, különösen a szülei nélkül, egy egészen kezdetleges angoltudás birtokában, és te, aki felnőtt voltál – törődtél a nyelvtudásommal egészen a márciusi utolsó találkozásunkig azzal, hogy javítottad a hibáimat és megmutattad a megfelelő módját annak, hogy hogyan fejezhetem ki azt, amit szeretnék, de soha nem abban a mértékben, hogy az megakadályozta volna a beszélgetésünket. Sőt, valójában ez is mindig részét képezte érdekes beszélgetéseinknek – hisz mindkettőnket izgattak a nyelvek, az, hogy hogyan működnek a különböző nyelvek, s mindketten azt gondoltuk, ha újra születhetnénk, nyelvészek lennénk. De persze, ez csak egy töredéke volt annak a sok-sok témának, ami után mindketten érdeklődtünk."

halála után költöztél, de később is mindig, hogy „kultúrába vittél, kiállításokra, koncertekre, színházba, moziba", hogy „új dolgokkal ismertettél meg", s hogy aztán, bár fizikailag távol voltunk, mégis melletted lettem „a 18 éves kislányból felnőtt, anya, egy, majd két gyerek anyja, aztán özvegy, két gyerekkel", s hogy milyen sokat jelentett, hogy a férjem halála után „hozzád jöttem el egy hétre, amikor itthon tudtam már hagyni a gyászoló gyerekeimet, hogy a magam gyászával foglalkozzam", de hogy ugyanakkor „furcsa volt: nem lehetett belemerülni veled a gyászba, de mégis úgy éreztem, velem vagy, támogatsz", és hogy a későbbi években „aztán elkezdtem egyre sűrűbben jönni hozzád, és nem tudom, hogy mikortól, de kezdtem úgy érezni, hogy muszáj, hogy évente meglátogassalak, mert öregszel, s ki tudja, meddig jöhetek még". Eddig. Aztán vége. Abbahagytam. Nem tudtam folytatni. Nem tudtam leírni, pedig akkor még nagyon közel volt, csupán három évvel korábban, hogy amikor a másik Lacim is meghalt, akkor te is az elsők között voltál, akit értesítettem. És te azonnal hívni próbáltál. Nekem meg nagyon jólesett a rád nem jellemzően kifejezetten érzelmes e-mailed (hisz addigra már így kommunikáltunk), amelyet, mert nem tudtál elérni engem, azonnal megírtál.

Aztán június 30-án végre sikerült. Akkor, amikor hirtelen összerendeztem összes korábbi kezdeményeimet, akkor elindult valami. S az összerakott szövegek után végre elindult belőlem a szöveg. Már tudtam folytatni. El tudtam mondani, hogy és most, hogy már nem mehetek, ráadásul te megtiltottad, hogy emlékezzem rád, hogy emlékezzünk rád, akik szerettünk, sőt, hiába próbálom elérni, hogy Linda, a kb. tíz éve meghalt párod egyik lánya, aki intézi azt, amit intézni kell a holtod után, ne tartsa be oly szigorúan az utasításodat, s mégis emlékezzünk rád együtt, sőt, próbálok kapcsolatba kerülni Sármány Ilonával,[21] Ilivel is, akin keresztül a szüleim annak idején megismertek téged, aki ugyanis a Pozsonyi úton lakó nagynénédtől[22]

[21] Sármány-Parsons Ilona (Budapest, 1949–) művészettörténész, jelenleg Bécsben él.

[22] Lichter Ferencné Eisner Vilma (Kőszeg, 1906 – Budapest, 1985)

tanult zongorázni kislánykorában, s a nagynénéd révén megismerve téged szintén a barátoddá lett, és akitől, reményeim szerint, azt is megtudhatnám, hogy hogy hívták a nagynénédet valójában, meg esetleg ennek is birtokában egy levéltáros segítségével pontosíthatnám azokat a részleteket, amelyekből összerakom magamban a család- és élettörténetedet, úgy érzem, muszáj elmeséljem a történetedet magamnak is újra és újra, meg a világnak is, ha másért nem, hát azért, mert nagyon szerettelek, s nem tudom úgy lezárni az érted viselt gyászomat, hogy nem emlékezhetek rád, no meg hát azért is, mert a kettőnket a sok egyéb mellett összekötő zsidóságunknak is egyik alapvető parancsolata a *zachor*, az emlékezés, ami éppen annak a felejtésnek a tagadása, amit ránk róttál. Vagy éppen fordítva, a felejtés a tagadása a *zachor* parancsának.

Linda az említett telefonbeszélgetésünkben a halálhíred mellett azt is elmondta, hogy már nagyon eleged volt a sok szenvedésből, már „menni akartál", de hogy szeretet vett körül a halálod pillanatában, ott voltak veled ők is mindketten, azaz ő, és John, a férje, no meg Nida[23] és Abel,[24] s én, tudva, hogy mennyire nem szeretted Abelt, s mennyire nem bíztál meg benne semmilyen tekintetben, mert sunyinak tartottad, nekem futkosott a hátamon hideg, ahogy akkor is, amikor valamelyik következő nap próbáltam vele újra beszélni, s azt mondta, hogy most nem ér rá, mert Abel barbecue-t sütött a kertben, s neki mennie kell enni, amitől nekem olyan érzésem támadt, mintha máris elfelejtett volna téged a világ, s ott, ahol két hónappal azelőtt még mi beszélgettünk nagyokat, már átvette volna a hatalmat valami, amit te nem akartál, nem akartál volna, s ez is nagyon fájt. És fájt, hogy nem azok vettek körül a halálod pillanatában, akiket te szerettél, vagy legalábbis, akikről én úgy tudom, hogy te szerettél. Persze, lehet, hogy önző vagyok, amikor ezt mondom – talán könnyebb volt úgy búcsúznod a földi világtól,

---

[23] Nida: a Fülöp-szigetekről származik, több évtizede Londonban él, takarítással keresi kenyerét, vezetéknevét sajnos nem tudom.

[24] Abel: Nida férje, szintén a Fülöp-szigetekről, úgy tíz éve ismerték meg egymást Londonban, s az ő vezetéknevét sem tudom.

hogy nem igazán közeliek vettek körül, akiktől nehezebb lett volna az elválás.

2022 márciusában voltam nálad utoljára. 7-étől 11-éig. Előtte 2021 decemberében. 2-ától 7-éig. Mindig ilyen négy-öt napokra mentem, korábban is. Viszont azt a szövegdarabkát, amit ezekről az utolsó találkozásinkról, s vele együtt az általad már utalásokban akkor is jelzett tilalmáról a rád való emlékezésnek kezdtem írni, a komputeremben, vagy -ből valahogy elvesztettem. Olyan, mintha még ezeken a foszlányokon is rajta ülne az átok. Legalábbis ezen a darabján. Most meg, miután hiába kerestem az elveszett részt komputeres szaksegítséget is igénybe véve, megírtam a szöveget enélkül, s már úgy éreztem, lezárhatom, hirtelen eszembe jutottak dolgok, amik abban benne voltak. Eszembe jutott, hogy hosszan keresgéltem bizonyos régi dolgoknak a nyomát az e-mailemben, hogy tudjak írni róluk. Egyfelől ezeket az utazási dátumokat, no meg annak a nyomát, amikor megszervezted, hogy kapjak egy olyan elektromos készüléket, ami ingerli azokat az izmaimat, amelyek az SM-em miatt nem működnek, s mert rá tud kapcsolódni a viselője mozgására, segíteni tudja a járását.[25]

Valamikor 2012 előtt volt, nem találtam meg pontosan. Megkérdezted, hogy érdekel-e, s amikor igent mondtam, elvittél a klinikára, ahol ezzel foglalkoznak Salisburyben, te fizettél mindent, az utazást és a készüléket is, nem hagytad, hogy bármivel is beszálljak. Raádásul két vagy három napra vittél el, részben a készülék beállításához szükséges idő miatt, de azért is, hogy kicsit mászkáljunk együtt. S amikor nem tetszett az első éjszakai bed and breakfast neked, akkor kivettél egy másikat, egy kolostor által üzemeltetett nagyon szép szobát, s persze itt sem fizethettem, pedig ez még csak olcsó sem volt. Utána meg minden évben kellett menni ellenőrzésre a készülékkel, úgyhogy mentem hozzád, s mentem tőled néha veled, néha valamelyik családtagommal

[25] Az Odstock Medical Center Salisburyben a FES (Functional Electric Stimulation) egyik vezető intézménye, ahol segítenek ennek a járáskönnyítő eszköznek a beszerzésében, beüzemelésében.

ellenőrzésre. Te, de ez persze korábban kezdődött, mindenkit szeretettel fogadtál, aki jött velem. Sőt, ha nélkülem mentek, akkor is. Családtagnak tekintetted őket, akik rajtam keresztül hozzád is tartoztak. Így volt ez mindkét gyerekemmel, sőt, annak idején a férjemmel, Gábor Lacival,[26] akivel a virágok iránti közös érdeklődésetek különösképpen összekötött, s az ő halála után az új élettársammal, Neumann Lacival[27] is, meg az ő gyerekeivel, még annak ellenére is, hogy ő, mármint a párom, időnként terhesnek érezte az állandó törődésedet és gondoskodásodat, s ez elől esetenként kitérni igyekezett.

Igen, írtam erről is, hogy mindenkit befogadtál, aki azokhoz tartozott, akiket korábban befogadtál. Az én családtagjaimat, barátaimat, ismerőseimet, de más barátaidét is. Sőt, utolsó élettársad, Doug,[28] egy olyan történetet is elmesélt, hogy egyszer örököltél egy házat, talán valahol Amerikában, nem tudom, hogy hol, de a kevésbé európai jellegű részén, s elmentél, hogy elintézd az ezzel járó dolgokat. Ott, megismerkedve egy párral, akik ott laktak, azaz szerettek volna lakni, de nem volt nekik hol, nekik adtad a házat. Csak úgy. Mert ők jobban rászorultak, mint te. Sőt, ők rászorultak, te meg nem.

Amúgy is, nagyon sokszor mondtad, hogy azért nem engeded, hogy én fizessek, mert neked több van, mint amennyire szükséged van. Az utolsó látogatásaimkor meg aztán végképp, hogy ui. neked már nem lesz erre szükséged. Igen, ilyesmikről volt szó az elveszett „Nulladik nekifutásban".

És arról nem volt szó, de most ideírom, mert valahol kell, hogy legyen róla szó, hogy a Salisbury-beli „ketyere" története természetesen része volt annak is, amennyire odafigyeltél mindenre, ami ne-

---

[26] Gábor László (Pécs, 1947 – Budapest, 1997), hozzám hasonlóan (zsidó) szociológus.

[27] Neumann László (Budapest, 1949–Budapest, 2019), szintén (zsidó) szociológus.

[28] Douglas Evans – akiről mindössze annyit tudok, hogy walesi volt, Midlandsben élt, ahol sapkagyára volt, illetve részben Londonban lakott Maryvel, s nyolcvanhét évesen hunyt el 2013-ban.

kem az SM-mel való küzdelmemben segíthetett. Igen, a Feldenkraisról is ennek kapcsán beszélgettünk sokszor, pláne, hogy apád berlini második feleségét is kezelték ezzel a módszerrel, már apád halála után, de te tartottad vele a kapcsolatot. Hasonlóképp, valami helyi fórumon tudomásodra jutott, hogy van egy fiatal sclerosisos nő szintén valahol Highgate-en, akinek van egy helyi ezermester által előállított, lítiumelemmel működő, s ezért extra könnyű scootere, aminek segítségével lényegében gond nélkül tudja három meglehetősen kicsi gyerekének az iskolába, óvodába kísérését járási nehézségei ellenére megoldani, s még egy találkozót is megszerveztél vele, hogy kipróbálhassam az eszközt, amit én is fantasztikusnak találtam, de mert addigra már érzékeltem a Feldenkrais-módszer pozitív hatását, ugyanakkor félve, hogy rosszat tenne maradék, azaz lassacskán javuló mozgásképességemnek, nem akartam volna „leszokni" a járásról, magamnak szerezni már nem akartam. De el tudom képzelni, hogy ha akartam volna, igencsak nehéz lett volna megakadályozni téged, drága Mary, abban, hogy ennek a csináltatását is te finanszírozzad.

Meg arról sem volt szó, ami nekem szintén fontos, hogy milyen sok dologban vettél részt, s ezek kapcsán – valószínűleg igazából felszínesen –, milyen könnyen barátkoztál: te voltál a helyi „neighbourhood watch" egyik szervezője, amelynek révén odafigyeltetek egymásra, egymás házaira az utcában, te szerkesztetted az „Iris society" newsletterét, mert nem csak az íriszek termesztése, de a közösség is fontos volt neked, barátkoztál a tai chi csoportod tagjaival, meg a fákkal foglalkozó csoport résztvevőivel, akikkel télen az ágak elhelyezkedése alapján mondtátok meg, hogy melyik fa milyen fajtához tartozik, s tele voltál olyanokkal, köztük sok fülöp-szigetekivel, akiket támogattál-pátyolgattál. Ugyanakkor, ha jól érzékeltem, mély barátságaid legfeljebb csak az egyetemen köttethettek, őket pedig lassan-lassan, nem is csak az életkorotok előre haladtával, mintha elvesztetted volna.

Mindenesetre arra a „nekifutásomra", amelyiknek során az elveszett szövegdarabka született, azelőtt nem sokkal került sor, hogy elutaztam két hete Párizsba, illetve Párizs mellett Orsayba egy olyan

encounter[29] csoportba, amelyről nagyon jó lett volna visszatérve mesélni neked, mert érdekelt volna, s dumáltunk volna róla jól, meg persze ennek kapcsán is mindenféléről, a soáról, a túlélőkről, az ő leszármazottaikról, az ő terheikről, arról, hogy most az encounter csoportban élőben is találkoztam olyanokkal, akikről könyvek, filmek alapján korábban már beszéltünk, akiket a soát túlélő szülők időnként az őket üldözők megtestesülésének éltek meg, s ezért rendszeresen megkínoztak, meg olyannal, akit olyan apa nevelt, aki ellenállóként volt lágerbe zárva, de szintén a gyerekein „verte le" mindazt, amit átélt, no meg a tettesek leszármazottairól, arról a teherről, amit ők cipelnek, mint például az a két Kanadában élő, német származású különösen szimpatikus férfi is, akikkel szintén Orsayban ismerkedtem meg, és akiknek az apja az IG Farben magasrangú tisztviselője volt, s ekként tulajdonképpen a Zyklon-B kifejlesztésében és embereken való kipróbálásában is részt vett, akik családtagjaikkal ellentétben megélik apjuk bűnét, s hálásak, ha mi, a többiek közül sokan, akinek a szülei zsidóként voltak olyan szerencsések, hogy túlélték a soát, nem az apjukat látjuk bennük, hanem megértjük azt, hogy nekik legalább annyira nehéz volt/van, mint nekünk, a túlélők gyerekeinek, sőt, hogy azt mondtam nekik, hogy szerintem nekik még nehezebb, s szerintem egyetértettél volna velem ebben.

Igen, valószínűleg igen. Mert a te történeted, amiről sok-sok éven át azt hittem, hogy ugyan mellékszálként azt is érinti – hiszen biztos voltak a távolabbi rokonságodban áldozatok, s a te apádat is lágerbe zárták, bár másmilyenbe –, nem határozza meg a soá, sőt, nem a soá határozza meg, mára azt hiszem, éppen ellenkezőleg, bármennyire nem látszik is a fentebb elmondottakból, éppen a soá határozza meg alapjaiban.

---

[29] Dan Bar-On német zsidó származású izraeli pszichológus hozott elsőként létre olyan encounter csoportot, amelyben a soá-beli áldozatok és tettesek leszármazottai találkoztak. Az ő egyik tanítványa és követője, Samson Munn, szintén német zsidó származású amerikai radikológus indította el azt a csoportot, amelynek utódja, amelyben magam is részt veszek.

Amikor 2021 decemberében azután, hogy előtte kivételesen két évig nem találkoztunk, mert kitört a covid, s te nagyon féltél tőle a korod, meg a COPD-d miatt, amivel amúgy is bajlódtál, meg az időközben kiderült rákod miatt még inkább, végre meglátogattalak, s te gyenge voltál, s még azt is megengedted, amit azelőtt sohasem, hogy kivételesen én gondoskodjam rólad, legalább annyiban, hogy én főzzek minden nap ebédet azokból a dolgokból, amiket a konyhádban találtam, illetve azokból, amiket Nida és Abel, a nálad albérletben, vagy miben lakó fülöp-szigeteki pár – sose vált számomra világossá, hogy mi a megállapodás köztetek, azelőtt sem, hogy Nida megismerte Abelt, s ő is odaköltözött, de utána sem, legfeljebb csak annyi, hogy vannak bizonyos kötelmeik, amelyek révén segítenek neked a háztartásban – a kérésemre hoztak, ahelyett, hogy a korábbi évek szokásai szerint elmentünk volna ide meg oda, kiállításra, koncertre, színházba, s egy délelőtt kivételével, amikor elmentünk megnézni egy közeli moziban, talán a Phoenixben[30] a *Final Account*[31] című, frissen kijött filmet, amely természetesen megint csak alapvetően fontos volt mindkettőnk számára akkor is, számomra azóta is, mert idős németekkel pár éve készült interjúkon alapul, s riasztó, hogy milyen büszkén mutogatják sokan – talán egy kivétellel, aki megéli, hogy talán mégsem kellett volna mindannak megtörténni, ami megtörtént – még mindig a náci párttagkönyvüket, vagy a HJ[32] tagsági igazolványukat, s délelőtt mentünk, amikor kevesen vannak, aztán vittünk haza fish and chipset, de alapvetően otthon voltunk, néztük azokat a filmeket, amiket én vittem, például a *Sonnenschein*t, *A napfény íz*ét,[33] mert kíváncsi voltál rá, egy Marceline

[30] Phoenix Cinema, 52 High Road, Finchley, London, N2 9 PJ

[31] A *Final Account* című német nyelvű dokumentumfilmet Luke Holland rendezte, aki nem sokkal a film 2020. június 10-i bemutatója után meghalt. A film a Harmadik Birodalomban élők utolsó generációjával foglalkozik és a 77-ik Velencei Nemzetközi Film Fesztiválon mutatták be 2020. szeptember 2-án. Én 2021 decemberében voltam Marynél Londonban, a filmet akkor lehetett ott először látni.

[32] Hitlerjugend, a náci párt ifjúsági szervezete.

[33] Szabó István 1999-ben készült filmje.

Loridan-Evans[34] által készített dokumentumfilmet,[35] mert az ő memoárja,[36] melyet talán az előző látogatásom alkalmával ajándékoztál nekem, mindkettőnket nagyon megérintett, meg még valami mást is, ami a soával volt kapcsolatos, s mindezek kapcsán folytattuk a tulajdonképpen mindig csak időlegesen félbehagyott beszélgetéseinket a nappalidban, sokszor a földön, a kellemesen süppedős vastag padlószőnyegen ülve, körülvéve azoktól a bútoroktól, amelyekről többször is elmondtad, hogy még Németországból hozta őket magával apád, s amelyeket, úgy érezted, ki fognak dobni azok, akik majd a házadat, ha te már nem leszel, kiürítik, s bár nem mondtad ki, látszott, hogy ez nagyon fáj, elmesélted azt, amit ezzel együtt hallani nekem különösképpen megrázó volt, hogy ugyanis kidobtál minden régi papírt, meg fényképet, mert az nyilván nem fog érdekelni senkit, s amikor újfent azt mondtam, amit egy korábbi telefonbeszélgetésben is már, hogy ezeknek biztos lenne/lett volna helye valahol egy archívumban, meg engem is érdekeltek volna, akkor nagy nehezen előszedtél, sőt, nekem adtál egy utolsóként megmaradt gyerekkori fényképet, amit azóta is kincsként őrzök, és elmeséltél valamit, amit utóbb nem tudok máshogy értékelni, mint olyasvalamiként, amit azért meséltél el éppen akkor, ezen decemberi találkozás alkalmával, mert azt gondoltad, többé már nem fogunk találkozni.

Akkor, amikor időről időre beszéltünk a halálról, beszéltél a halálodról, ebben a félig-meddig direkt formában is, a tárgyi világod kapcsán. Akkor, amikor egyszer csak megkérdeztél egy könyvről – ilyen máskor is előfordult, ez nem volt kivételes –, hisz tudtad, hogy elkezdtem héberül tanulni, hogy kell-e nekem, egy kétnyelvű verseskötetről, amelyben héber versek vannak, angol fordítással, s én némi hezitálás után igent mondtam, de meglátva, hogy van benne egy műanyag könyvjelző, amelyiken a térhatású kép mellett a neved

---

[34] Marceline Loridan-Ivens (1928–2018) francia zsidó filmrendező.

[35] *La petite prairie aux bouleaux,* magyarul *A kis nyírfaliget* című dokumentumfilmet egy Auschwitz-túlélőről 2003-ban rendezte Marceline Loridan-Evans.

[36] Marceline Loridan-Ivens: *But You Did Not Come Back*. London: Faber and Faber, 2015. Magyarul: *És te nem jöttél vissza.* (Fordította: Tóth Tímea.) Budapest: 21. Század, 2018.

is rajta van, megkérdeztem, hogy azt nem akarod-e megtartani, nemmel feleltél, mondván, s ez nagyon megrázott, hogy „akkor legalább nem fogod elfelejteni, hogy kitől kaptad". Mintha egyébként azt gondolhattad volna, hogy el foglak felejteni. Igen, a felejtés-emlékezés problémája ott lebegett közöttünk. S te eközben kvázi búcsúajándékként adtad nekem – vagy, talán inkább azért mesélted el ekkor, hogy biztosítsad magad arról, hogy „örökre elviszem magammal" – ezt a történetet, ahogy az utolsóként megmaradt gyerekkori fényképedet is.

Elmeséltél valamit, amit bizonyos értelemben önmagában is képtelenség, hogy azelőtt korábban sohasem, de hogy még akkor sem, amikor jó pár évvel ezelőtt megkeresett engem egy másik londoni ismerősöm, egy soát túlélő szociológus révén Merilyn Moos, aki Németországból menekült zsidók, illetve leszármazottainak történetével foglalkozik, sőt, maga is egy a leszármazottak közülük, s minderről nem csupán egy – a német ellenállókról szóló – szakkönyvben, de az Angliába emigrált ellenálló apával kapcsolatos saját személyes élményeiről egy regényt[37] is írt, s aki ráadásul nemcsak, hogy közel lakik hozzád, de olyannyira, hogy arra a pár megállónyi távra a mozgási nehézségeim ellenére a segítséged nélkül tudtam elmenni tőled, mert persze akkor is nálad laktam, s a látogatás után persze elmeséltem neked, amiket Marilyn mindezekről a témákról elmesélt. Ugyanakkor biztosan így van, hogy te ekkor sem mesélted el a te családod ezzel kapcsolatos történetét, nem lehet másképp, mert ez egy olyan történet, amit nem lehet elfelejteni, nekem, aki ilyesmikkel foglalkozik, különösen nem, de közben mégis hihetetlen, hogy azelőtt sohasem esett szó róla, hiszen oly sokat beszélgettünk a soáról, az azzal kapcsolatos bűntudatokról, s ugyanakkor mindkettőnk családtörténetéről is, hogy azt kellene gondolnom, hogy rosszul emlékszem, s biztos mesélted korábban is, ha nem kezdene a kidobott papírokkal és fényképekkel együtt éppen azáltal összeállni a kép, hogy ezt a történetet mintegy csak véletlenül

[37] Merilyn Moos: *Breaking the Silence: Voices of the British Children of Refugees from Nazism.* Lanham: Rowman & Littlefield, 2015.

az utolsóelőtti, s nem a szándékod szerinti legutolsó pillanatban mesélted el, s világlana ki éppen ezáltal az, hogy ez a történet, ez az utolsó pillanatig igazából el nem mesélhető történet a te életednek, s nyilván apád életének is – legalábbis a te számodra – egyértelműen a kulcstörténete, s hogy ennyiben végső soron mégis érthető, vagy legalábbis olyasvalami, amiről érteni vélem, hogy miért csak ekkor engedted meg magadnak, hogy – talán a tudatelőttesedből feltörve, minden korábbi rémületed és tiltás ellenére – búcsúajándékként talán kicsit magadnak is, hogy picit könnyíts a terhén, meg nekem, hogy jobban megérthesselek, elmeséljed.

Sohasem értettem, de ugyanakkor sohasem mertem megkérdezni, hogy miért nem lett gyereked. Neked, akinek „akkora szíve" volt. Neked, aki mindenkit, akit egy korábbi ismerős hozzád küldött, hogy adj neki esetleg szállást, azonnal befogadtál, s attól kezdve kvázi családtagként tartottál számon. Neked, aki szeretted a gyerekeket, s értetted is őket. Nem lehetett erre magyarázat az sem, amiről, azt hiszem, az elveszett szövegdarabban szintén írtam, hogy úgy éreztem, mindig „színvonal alatti" társat választottál magadnak: Henryt[38], aki frusztrált volt, nyilván azért, mert egy kb. hétgyerekes nigériai család sarjaként lett mérnök Angliában, aztán meg Dougot, aki, bár sokat olvasott, de semmi olyasmit, amit te olvasásra érdemesnek tartottál volna, s aki bizonyos értelemben egy lentről jött self-made-man volt, aki mindig a sem engem, sem téged nem érdeklő „Aircraft Múzeumba" szeretett volna elvinni engem, de akinek éppen akkor akartam ezt megengedni, amikor aztán váratlanul meghalt, akivel viszont az Alzheimer kötött össze benneteket – ő a feleségét vesztette el ebben a kórban, te pedig az anyádat[39], sőt, mindig attól rettegtél, hogy téged is utol fog érni ez a baj, hisz anyád, akit én is ismertem, eredetileg még akkor, amikor csak kezdődött ez a betegsége, aztán találkoztam vele akkor is, amikor már téged sem ismert meg, amit számomra hihetetlen erősen, sztoikus nyugalommal viseltél, az emberi szervezet működésére, ezen belül

[38] Henry Edwards kenyai származású, Londonban élő, mára nyugdíjas mérnök.
[39] Helen Rawitzer, született Eisner Ilona (Kőszeg, 1904 – London, 1987).

Mary Rawitzer az 1970-es években

leépülésére is bizonyos értelemben tudományos távolságtartással – talán, hogy ne kelljen tőle kiborulnod – néztél, s mindig azt mondtad, hogy szórakoztat ahogy ez a szerkezet, mármint az emberi test, fokozatosan felmondja a szolgálatot. Később, még a saját rákod kapcsán is ezt mondtad egy jó darabig. És igen, Doug felesége is ebben halt meg, mármint Alzheimer-kórban, ti pedig együtt hadakoztatok az Alzheimer-betegek védelméért, s hoztatok létre alapítványt őértük, de ettől a közös érdeklődéstől intellektuálisan még nem vált a társaddá. Nem lehetett ez az ok, hiszen te mindig és minden helyzetben magadra hagyatkoztál, nem akartál és nem tudtál senkire sem támaszkodni, te voltál mindig mindenki másnak a támasza, az emlegetett Nidának és Abelnek, Nida Fülöp-szigeteken élő családjának, a húga növekedésihormon-hiánnyal született fiának, Dexternek, és sok-sok mindenki másnak is, amiből az is következik, hogy ha született volna gyereked, azt fel tudtad volna akár egyedül is nevelni. Igen, tudtad volna, de nem tetted mégsem, nem szültél, s nem is fogadtál örökbe sem gyereket.

No, de térjünk vissza most ahhoz, amit akkor, amikor azt hitted, többé már nem találkozunk, elmeséltél. Igen, azt hitted, nem találkozunk már, s csoda, hogy amikor erősködtem márciusban, hogy eljönnék, mégis megengedted. Amikor az utolsó napokban, májusban, abban a pillanatban, amikor felmerült, hogy bemész a hospice-ba, nem engedted már meg, hogy eljöjjek egy utolsó ölelésre – nyilván nem akartad, hogy elesettnek lássalak, hogy én legyek az, aki most már nem csak főz rád, hanem esetleg, nem tudván mást tenni, csak ül az ágyad mellett, letörli a homlokodról a verejtéket, fogja a kezedet, miközben te már azt kívánod, legyen vége a szenvedéseidnek. Nem, ezt semmiképp sem akartad.

Kerülgetem a történetet, amit el szeretnék mesélni, amit te meséltél el nekem az utolsó előtti látogatásomkor, azaz azt, amit én az alapján összeraktam, meg részben az alapján is, ahogy az egész életedet látom, az örök adakozásodat, érzelmileg, de anyagilag is mások felé, s az el nem fogadását semmi ilyesminek másoktól semmilyen értelemben. Kerülgetem, mert fájdalmas, méghozzá nagyon. Ugyanakkor azért jutottam talán most ide végre ebben a szövegben,

hogy végre bele tudok vágni, hogy elmeséljem ezt a történetet, mert nem sokkal ezelőtt az Orsay-i encounter csoportot kezdtem emlegetni. Hogy milyen jó lett volna mesélni róla neked. Ugyanakkor ennek a történetnek, amelyet az encounter csoport újabb felemlegetésével megint csak nem kezdek el, szintén ott lett volna a helye az ott elmesélt történetek között. S talán, ahogy másoknak is, neked is segített volna, ha el tudod ezt ott mesélni. Mert ott elmesélni más. Másféle felvállalás.

Apád, mint már írtam, talán többször is – mint a már emlegetett Lindától, már szintén emlegetett utolsó partnerednek, Dougnak, a lányától, akiről ugyanazt gondoltad, csak azért törődik veled, mert apja meghagyta ezt neki a halála előtt, s akivel szintén azt élted meg, hogy bár elegáns könyvelőirodát tartanak fenn a férjével, s elvben hozzád hasonlóan ők is értelmiségiek, nem tudtok egy kiállítást közösen megnézni, mert ő végigrohan, s kint megvárja, míg te elmerülsz abban, amit látsz, illetve az arról való gondolataidban, és utána sem gondol róla semmit, akivel nem tudsz könyvekről sem beszélgetni, mert nem olvas semmi olyasmit, ami téged érdekelne, akinek talán éppen emiatt a kulturális távolság miatt könnyebben engedted meg, hogy az utolsó napokban melletted legyen, megtudtam, azaz azt tudtam meg, de ezt is csupán azért, mert erősködtem, hogy fontos a történeted, s akinek feltettem a kérdést, hogy szeretné-e, ha elmesélném neki annak a „zsidó oldalát", s aki erre ugyan igent mondott, de azóta nem kommunikál velem erről mégsem –, hogy ő úgy tudja, hogy 1932-ben jött el Németországból, ezek szerint még Hitler hatalomra jutása előtt, ami nekem kicsit furcsán hangzik, bár lehet, hogy érezve Hitler előretörését gondolta úgy, hogy mennie kell, de mindezt nem mondtam Lindának, mert neki láthatóan nem fontosak ezek a részletek, s kezdte meg új életét Angliában, házasodott meg pár év múlva, s születtél meg a lányaként te, Mary, 1937-ben. Eljött, s berendezkedett. S bár ez az élet nem volt felhőtlen, hisz egyrészt idegen állam polgáraként egyszer csak azzal kellett szembesülnie, hogy megbízhatatlan elemként táborba zárják, aztán ezt túlélve később a házassága is tönkrement, mindezek után ő visszament Németországba, és ott újranősült. S ez a történet

persze szól nehézségekről, de nem hangzik sem úgy, mint ami szorosabban kötődne a soához, sem úgy, mint ami bármilyen értelemben súlyos traumáktól lenne terhelt. S persze, a mindig túltömött fridzsiderjeidről eszembe juthatott volna, hogy ezek valami módon esetleg a háborús éhezés emlékét őrzik, valahogy korábban ez nem merült fel bennem.

Ugyanakkor, s most ki kell mondjam végre, hogy mit meséltél el nekem a halálod előtt körülbelül öt hónappal azután, hogy a megelőző több, mint negyven évben számtalan hasonló témájú beszélgetést is lefolytattunk, de, úgy érzem, arra – nyilván tudattalanul – kínosan ügyeltél, hogy ezt ez egyet semmiképpen se mondjad el, még akkor sem, amikor a Marilynnél tett látogatásom után a tiétekhez hasonló – bár annyiban más, hogy ő nem „átlagos" német zsidó családok történeteiről beszélt, hanem német ellenállókéiról, akik nem pusztán zsidóként, hanem ellenállóként is menekültek, ami egyfelől talán fontos, de másfelől meg a lényeget talán mégsem érinti – családok történetéről beszélgettünk, legalábbis addig, amíg még attól kell tartanod, hogy van „folytatás". Odáig tudtam a történetet, azt egyértelműen elmesélted, hogy apád árva gyerek volt. Árva abban az értelemben, hogy körülbelül kétéves volt, amikor elvesztette a szülőanyját. Berlinben éltek ekkor is, mint utána még évekig, s ide tért vissza később, a válás után, egy már egészen más korszakban. Árva volt, azaz elárvult, ami azt is jelenti, hogy az apja, a te nagyapád, megözvegyült. S hisz nem voltak már réges-régen a vallásukat tartó zsidók, nyilván nem azért, mert a vallásuk ezt írta volna elő, hanem csak mert társra vágyott, újranősült. S nem csak újranősült, de újabb gyermeket, vagy gyermekeket – ebben most nem vagyok biztos – is nemzett. Azaz, a kis Rawitzer fiúcska mostohát és mostohatestvéreket kapott. Mostohát, és mostohatestvért, esetleg testvéreket, akiket – így a történet, amelyet elmeséltél – nem szeretett. S vagy itt, ebben már nem vagyok biztos, vagy a következő momentumnál kezdődik az ekkor megismert utolsó kockája a történetnek – mostohát és mostohatestvért vagy testvéreket, aki, vagy akik közül az egyik – s ez már egészen biztosan az újonnan megkapott darabkája a puzzle-nak –, esetleg az anyjával együtt, arra kérte őt a

harmincas években valamikor, hogy segítsen neki, vagy nekik elhagyni Németországot. És mert nem szerette őket, a kérésre – mert nem tudhatta, hogy mi lesz döntésének a következménye – nemet mondott. Nemet mondott, s mert a mostohaanya s a mostohatestvér – esetleg testvérek – így aztán nem tudták elhagyni az országot, a sorsuk megpecsételődött. Az érintett személyek egyike, Elsie Rawitzer – akiről a *Vergessene Bauhaus-Frauen – Lebensschicksale in den 1930er- und 1940er-Jahren* c. kiállításon[40] is szó esik, mint elfelejtett fiatal művészről a Bauhausban, s akinek a fényképét a kiállításkatalógusban,[41] amelyet valamilyen úton-módon megkaptál, megmutattad nekem – Auschwitzban végezte. Ahogy nyilván az anyja, ha élt még, s ha volt neki, a testvére is.

Igen, Mary, neked is helyed lett volna köztünk az encounterben. Mert, ahogy a morzsákat lassan összerakva megértettem, apád bűntudatát hurcoltad tudattalanul. Azt a bűntudatot, hogy mint Káin, ha nem is a saját fegyverével, de ő is kiontotta testvére vérét, kioltotta testvére, esetleg testvérei életét. Úgy élted meg, nyilván tudattalanul, hogy egy ilyen apa gyerekeként nem vagy érdemes az életre, vagy, ha az életre talán még igen, arra, hogy az életedet továbbadjad, arra semmiképp. Arra meg, hogy emlékezzenek rád, még annyira sem. Hiszen, így a te tudattalan érzésed, egy gyilkos – ha még szándéktalanul követte is el tettét – vére csörgedez az ereidben. S amúgy is, hogyan merhettél volna gyereket hozni a világra egy olyan családban, ahol a gyereket, ahelyett, hogy a hétköznapi harag ellenére is óvnák, a testvére a gázba, a halálba küldi?

De te, Mary Helen Rawitzer, s most ki kell mondjam, le kell írjam a teljes nevedet, amelyet kötelességemnek érzek megóvni a feledés ráboruló homályától, amelyre te ítélted, éppen azért, hogy ez meg ne történhessen, TE NEM TEHETSZ SEMMIRŐL! Sőt, apád sem, hiszen nem szándékosan küldte a húgát a gázba, nem tudhatta,

---

[40] https://www.klassik-stiftung.de/ihr-besuch/ausstellung/vergessene-bauhaus-frauen/ (letöltés ideje: 2024. 05.07.)

[41] Anke Blümm – Patrick Rössler (eds.): *Vergessene Bauhaus-Frauen. Lebensschicksale in den 1930er und 1940er Jahren.* Weimar: Klassik Stiftung Weimar, 2021.

Karla Grosch és Else Rawitzer, 1928-1929 körül

hogy ez a sors vár rá! Hisz amikor a kérés érkezett, nyilvánvalóan nem tudhatta még, hogy mi az, amire a Harmadik Birodalom a zsidóságot ítélte, s mire a gázkamrák híre eljutott a világba, már nagyon kis eséllyel, vagy leginkább egyáltalán nem lehetett kihozni senkit Németországból. Igen, ha a mózesi parancsolat szellemében, hogy ui. „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat", szerető testvérei lettek volna egymásnak, s elvitte volna őt magával Angliába, Elsie is megmenekülhetett volna. De csak akkor, ha ez még akkor történik, amikor igazából még nem lehetett tudni, hogy mekkora a veszély. És azzal, hogy ezt nem tette, és még ha rossz viszonyuk eredményeként kísérletet sem tett arra, amire kérték, s aminek révén talán – de persze nem feltétlenül – a húga, és esetleg húgának testvére, sőt, az anyjuk is megmenekülhetett volna, mindezzel nem a „Ne ölj!" parancsát szegte meg, s gyilkossággal – még akárcsak gondatlanságból elkövetettel sem – vádolhatná őt egyetlen valódi bíróság sem, csak a rossz lelkiismeret mindennél kegyetlenebb bírósága.

Igen, Mary, el kellett volna jönnöd a csoportba, s el kellett volna mesélned apád történetét, a te történetedet, hogy feloldozhassunk, mi, többiek, akik különböző, de bizonyos értelemben hasonló történetekkel küzdünk, azokkal a történetekkel, amelyek a szüleinkkel estek meg, lettek légyen üldözött zsidók, ellenálló vagy kollaboráns németek gyermekei, akik mind tudtuk egymásnak azt az érzést nyújtani, hogy legyenek bármily nehezek is ezek a történetek, nem mi vagyunk a bűnösök.

Igen, Mary, nem is a csoportba kellett volna eljönnöd, hanem sok-sok évvel korábban egyéni pszichoterápiába kellett volna menned, hogy feldolgozd apád történetének terhét, hogy megszabadulj attól, s ne kelljen egész életedben bizonyos értelemben disszimulálnod, s úgy tenned, mintha mindenki más a világon sokkal fontosabb lenne, mint te vagy, akit az tesz boldoggá, akinek csak arra van igénye, hogy ő segítsen másoknak, ugyanakkor nem érdemli meg, hogy bárki, bármikor segédkezet nyújtson neki.

Igen, le kell végre írnom a teljes nevedet, s le kellene írnom még sokszor, sokszor, sokszor, hogy semmiképp se felejtsünk el, felejtsen el téged a világ, amelyiknek oly sokat adtál, amelyik oly sokat

Mary Rawitzer és a szerző 2019-ben

kapott tőled, szeretett barátnőm, drága pótmamám, Mary Helen Rawitzer, s nyugodj békében, még ha sírod nincsen is.

Utóhang

Pár hónappal Mary halála után megtudtam Lindától, hogy Mary azzal bízta meg őt és férjét, hogy tegyék pénzzé mindazt, ami őutána maradt, s osszák szét az általa gondosan kiválasztott és listába szedett alapítványok vagy egyéb jótékonysági intézmények között. Nekem is felajánlották, hogy ha szeretnék valamit megtartani magamnak Mary tárgyai közül, azt a tárgyakat értékesítő aukcióház által becsült áron megvehetem. A highgate-i ház falain meglehetősen sok Scheiber Hugó-kép[42] lógott. Nyilvánvalóan még az anyja gyűjtötte ezeket. A szobában, amelyben mindig aludtam, egy Kádár

[42] Scheiber Hugó (Budapest, 1873 – Budapest, 1950) magyar avantgárd festő.

Eisner Vilma, Mary Rawitzer nagynénje 1926-ban

Béla-grafika[43] függött: „Hogyan lesték meg Zsuzsannát a vének". Úgy éreztem, ha ezt megveszem, Mary ezentúl mindig itt lesz velem. És amikor pár hónappal később elmentem, hogy elhozzam a képet, Linda és John átadták nekem azt a borítékot, amelyet már korábban is említettek, és amelyre Mary azt írta, hogy vagy legyen az enyém, vagy dobják ki. Dokumentumok, fényképek voltak benne a Pozsonyi úti zongoratanárnőről, akit nem Lustignak hívtak, hanem Lichternek, jobban mondva Lichternének, Lichter Ferencné Eisner Vilmának. Akiről londoni tartózkodásom alatt, amikor Linda és John lehetővé tették, hogy egyéb dokumentumokat is átlapozzak, megtudtam, hogy deportálták, de szerencsére túlélte a lágert.

Őt a PIM adatbázisában is megtaláltam, s náluk talán fellelhető az a nekrológ is, amelyre hivatkoznak az oldalon, ahol születési adatait megadják. Túl ezen, nagy valószínűséggel Vilma az, akit az

[43] Kádár Béla (Budapest, 1877 – Budapest, 1956) magyar avantgárd festő.

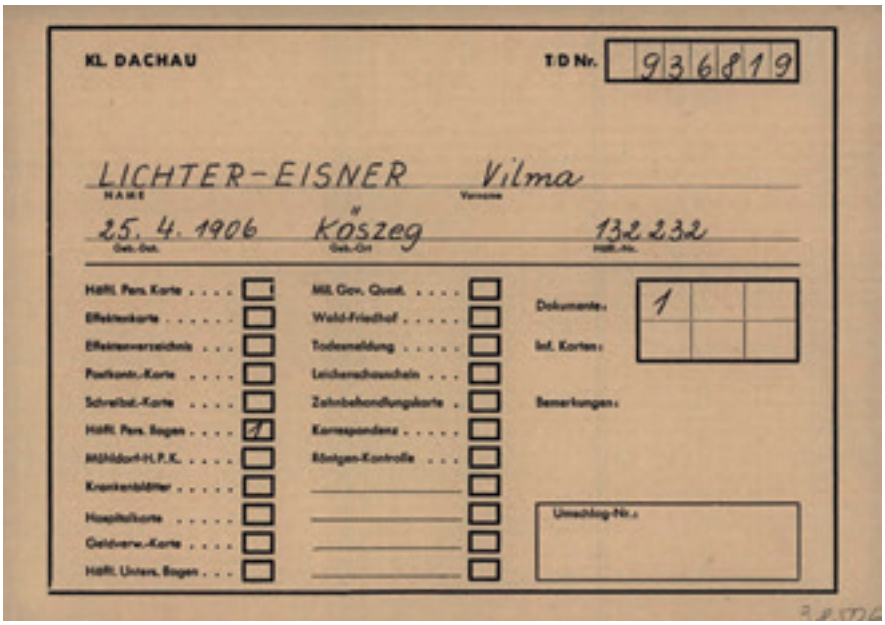
KL. DACHAU

T.D Nr. 936819

LICHTER-EISNER Vilma

25. 4. 1906 Köszeg 132 232

Häftl. Pers. Karte 1

Effektenkarte

Effektenverzeichnis

Postkont.-Karte

Schreibst.-Karte

Häftl. Pers. Bogen 1

Mühldorf-H.F.K.

Krankenblätter

Hospitalkarte

Geldverw.-Karte

Häftl. Unters. Bogen

Mil. Gov. Quest.

Wald-Friedhof

Todesmeldung

Leichenschein

Zahnbehandlungskarte

Korrespondenz

Röntgen-Kontrolle

Dokumente: 1

Inf. Karten:

Bemerkungen:

Umschlag-Nr.:

Eisner Vilma dachaui fogolykártyája

USHMM túlélői névjegyzékében – a helyes 1906-os születési év helyett 1936-os születési dátummal – felleltem, ami lehetővé tette, hogy megtudjam, anyját – aki egyben Mary nagyanyja is volt – valószínűleg Frankl Paulának hívták. Róla azonban nem sikerült semmilyen információhoz sem hozzájutnom. Ugyanakkor, a későbbiekben Lindától egy családfát is kaptam – amelyen Mary apjának ága nem szerepel, de az anyai ág, s a levéltári anyag középpontjában álló Eisner Vilma és unokahúga, az én szeretett Mary barátnőm, igen. Mindazonáltal, hosszú vívódás után arra az elhatározásra jutottam, hogy a borítékkal megörökölt „emlékhalmaz" jobb helyen lesz a Magyar Zsidó Múzeumban és Levéltárban, melynek szövegemmel együtt a gondozásába ajánlottam.

Bibliográfia

Levéltári források

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, XIX–471 Eisner Vilma hagyatéka

Szakirodalom

Blümm, Anke – Patrick Rössler (eds.): *Vergessene Bauhaus-Frauen. Lebensschicksale in den 1930er und 1940er Jahren*. Weimar: Klassik Stiftung Weimar, 2021.

Hamermesh, Mira: *The River of Angry Dogs*. London: Pluto Press, 2004.

Kramer, Clara – Stephen Glantz: *Clara's War: One Girl's Story of Survival*. New York: Ecco/ Harper, 2009.

Loridan-Ivens, Marceline: *But You Did Not Come Back*. London: Faber and Faber, 2015.

Moos, Merilyn: *Breaking the Silence: Voices of the British Children of Refugees from Nazism*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2015.

Némirovsky, Irène: *Suite française*. London: Vintage, 2007.

Sacks, Oliver: *An Anthropologist on Mars*. New York: Alfred A. Knopf, 1995.

Sands, Philippe: *East West Street: On the Origins of Genocide and Crimes Against Humanity*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2016.

Sands, Philippe: *The Ratline. Love, Lies and Justice on the Trail of a Nazi Fugitive*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2020.

Sebald, Winfried Georg: *Austerlitz*. New York: Random House, 2001.

Vajda Júlia: Magunkra hagyva. *Ex-Symposion*, 50 (2004) 28–31.

Vajda Júlia: Magunkra hagyva: egy interjú története. In: Pécsi Katalin (szerk.): *Sós kávé – Elmeséletlen női történetek*. Budapest: Novella, 2007. 133-140

Képjegyzék

40. oldal: Benoschofsky Ilona a *Szolgaságból szabadságba* című kiállítás megnyitóján (1960)
MZSML XIX-278.

49. oldal: Dr. Benoschofsky Imre, országos főrabbi (jobbra) a *Szolgaságból szabadságba* című kiállítás megnyitóján (1960)
Fortepan/Bauer Sándor
https://fortepan.hu/hu/photos/?id=109675

54. oldal: Sós Endre, a MIOK és a BIH elnöke (jobbra) a *Szolgaságból szabadságba* című kiállítás megnyitóján (1960)
Fortepan/Bauer Sándor
https://fortepan.hu/hu/photos/?id=109683

55. oldal: Fotó a kiállítás megnyitójáról (1960)
MZSML XIX-278.

57. oldal: A kiállítás útmutatójának címlapja (1960)
MZSML XIX-278.

59. oldal: Térképek, tárlók, Barabás Tibor *Erőltetett menet* című szobra a kiállításon
Fortepan/Bauer Sándor
https://fortepan.hu/hu/photos/?id=114175

60. oldal: Részlet a *Szolgaságból szabadságba* című kiállítás vendégkönyvéből
MZSML XIX-278.

104. oldal: A feleségnek rajzolt levelezőlapok a munkaszolgálatból.
Magántulajdon

106. oldal: Radó Viktória és barátnői sárga csillaggal 1944 tavaszán Szegeden
Magántulajdon

107. oldal: Az áldozatok fotóiból kialakított emlékfal a szegedi Új Zsinagóga kiállítóterében, 2024. június
A szerzők felvétele

108. oldal: Tárgyi emlékek installációja a szegedi Új Zsinagóga kiállítóterében, 2024. június
A szerzők felvétele

111. oldal: Bepillantás a kiállításba, háttérben a barakkversek tablója
Kovács-Jerney Ádám felvétele
https://u-szeged.hu/sztehirek/

2025-februar/apak-nelkul-holokauszt-kiallitas-zsinagoga

114. oldal: A holokauszt-emlékkiállítás a szegedi Új Zsinagógában.
Kovács-Jerney Ádám felvétele
https://u-szeged.hu/sztehirek/2025-februar/apak-nelkul-holokauszt-kiallitas-zsinagoga

130. oldal: A kockacukros hátizsák Flohr Zsuzsi által készített rekonstrukciója az *Életlehetőségek* című kiállításon
Csapody Tamás felvétele

131. oldal: A két narráció nyomán készült kockacukros hátizsák. Flohr Zsuzsi által készített rekonstrukciók az *Életlehetőségek* című kiállításon
Zana Krisztián felvétele

132. oldal: Bárány Elemér bori kulacsa
MNM felvétele

134. oldal: Hoffer Dezső bori evőcsészéjének teteje
Csősz László felvétele

136. oldal: A nazarénus Papp Bálint bori munkaszolgálatos és szovjet hadifogoly csajkája
Csapody Tamás felvétele

138. oldal: Szinger Ádám borotvakése
Sztankovits Tibor felvétele

139. oldal: Lendvai Péter borotvakészlete
Csapody Tamás felvétele

142. oldal: Lovas István csuklószíja
Csapody Tamás felvétele

145. oldal: Streit József bori sárga karszalagja és faszáma
Csapody Tamás felvétele

147. oldal: Hacker Pál sárga csillaggal megjelölt bori kabátja
MNM felvétele

149. oldal: Flórián Tibor bori faszáma
Csapody Tamás felvétele

150. oldal: Dénes János Tamás bori faszáma
Csapody Tamás felvétele

154. oldal: A cservenkai tömeggyilkosságot követő exhumálás során előkerült tárgyi emlékek,

köztük a gyújtózsinórból készült nyakláncok
Csapody Tamás felvétele

156–157. oldal: A Schwartz–Singer nyaklánc. Schwartz Imre ajándéka feleségének, Singer Ilonának
Csapody Tamás felvételei

159. oldal: A bori barackmag-szobor
Csapody Tamás felvétele

162. oldal: Juhász Pál Borban készült emléktárgya (fokos)
Csapody Tamás felvétele

163. oldal: Juhász Pál Borban készült emléktárgyai
Csapody Tamás felvétele

165. oldal: A bori talpaskereszt
Csapody Tamás felvétele

167. oldal: Korodi Lajosnak adott temesvári köszönő-tábla
MNM felvétele

168. oldal: Wohlmuth Artur temesvári köszönő-táblája a Lénárt és Szabados családnak
Csősz László felvétele

169. oldal: A bori Szabados-fokos
Csősz László felvétele

171. oldal: A bori zsebkő
Galovtsik Gábor felvétele
172. oldal: A vasúti töltés megmaradt része, a pruga-kő származási helye
Csapody Tamás felvétele

173. oldal: A vasúti töltésről származó pruga-kövek
Csapody Tamás felvétele

175. oldal: Hanák András Jehova Tanúja bori munkaszolgálatos bibliája
Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma (MJTEA) felvétele

176. oldal: Papp Bálint bibliája
Csapody Tamás felvétele

178. oldal: Füredi József bekötött bori bibliája
Ifj. Füredi József felvétele

179. oldal: Hacker Pál Borban használt imakönyve
MNM felvétele

181. oldal: Kenesei Tamás Borba vitt József Attila-verseskötetének belső lapja
Csapody Tamás felvétele

183. oldal: A Jehova Tanúi bori munkaszolgálatosok által készített kiskocsi rekonstrukciója
MJTEA felvétele

185. oldal: Rajna István vasúti jegyei Temesvárról Csanádon át Szegedre és Szegedről Budapestre
Csapody Tamás felvételei

187. oldal: A bori vándorbot
Csapody Tamás felvételei

206. oldal: A pápai zsinagóga romos belső tere, 1947.
MZSML 01.357.
Katona Mihály felvétele

222. oldal: A zalaegerszegi emlékmű felavatása, 1948.
MZSML 65.753.

226. oldal: Szenes Hanna síremléke a Kozma utcai temetőben, 1946.
MZSML IV/64.24.
Seidner Zoltán felvétele.

233. oldal: Dr. Frenkel Jenő portréja
MZSML 66.514.

239. oldal: Mártírünnepség a Központi Mártíremlékműnél, Budapest, 1960.
Fortepan/Bauer Sándor
https://fortepan.hu/hu/photos/?id=114231

259. oldal: RIF-szappant tartalmazó emlékmű felirata, Debrecen
MZSML 14.144

261. oldal: RIF-szappant tartalmazó emlékmű felirata, Pécs
MZSML 66.867

264. oldal: A büdszentmihályi emlékmű
MZSML II/T-1

266. oldal: RIF-szappant tartalmazó emlékmű felirata, Bonyhád
MZSML 66.752

270. oldal: Auschwitzi hamvakat rejtő emlékmű felirata, Nyíregyháza
MZSML 66.858

272. oldal: Auschwitzi hamvakat rejtő emlékmű felirata, Rákospalota
MZSML 14.168

274. oldal: Auschwitzi hamvakat rejtő emlékmű felirata, Mohács
MZSML 14.106

288. oldal: A felállítandó emlékmű terve
MZSML XIII-2-673

292. oldal: Az emlékmű építési munkálatai
MZSML XIII-2-673

293. oldal: Az emlékmű építési munkálatai
MZSML XIII-2-673

309. oldal: Isaac Schneersohn az Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékművének ünnepélyes alapkőletételén, 1953. május 17-én
Mémorial de la Shoah, M.J.I.
MXXA 53/62.

313. oldal: A magyarországi zsidóság üldöztetéseit összefoglaló ún. Horthy-tekercs (más országokból érkezett hasonló szövegekkel együtt) 1956 nyarán, kora őszén készült a párizsi Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékműve részére.
MZSML 77.1.

318. oldal: Heves Lajos ügyvéd (1900–1965), a MIOK elnöke 1953 és 1957 között
MZSML 2019.4.

324. oldal: A MIOK Intézőbizottság és a BIH elöljáróság együttes ülése Sós Endre elnökletével, 1957. december 8.
MZSML 2020.46.

330. oldal: Versenyló és zsoké egy budapesti versenypályán, 1931
Fortepan/Papp Éva
https://fortepan.hu/hu/photos/?id=229285

338. oldal: Hivatalos értesítés zsidó lótenyésztők lovainak átadásáról a Földművelésügyi Minisztérium részére
Magyar Versenynaptár, 1944. július 7.

345. oldal: Árverési hirdetmény, 1944 augusztus
MNL OL XIX-L-20-o 34.d.

369. oldal: Weisz Emil
és Hirschfeld Rózsa svájci
védlevele
MZSML XIX-396

371. oldal: Weisz Emil naplójának részlete mentesítési kérvénye fedőlapján
MZSML XIX-396

372. oldal: Weisz Emil naplójának részlete hatósági igazolás másolatára írva
MZSML XIX-396

407. oldal: Borsa Mihály a saját körében
Fortepan/Bauer Sándor
https://fortepan.hu/hu/photos/?id=114250

441. oldal: Borsa Mihály szűkebb körben
Fortepan/Bauer Sándor
https://fortepan.hu/hu/photos/?id=114255

454. oldal: Borsa Mihály magyar fogolytársaival Dachauban
Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma (SZZSHA) IV. 4.
https://jphotoarchive.org/photo/7372

490. oldal: Helen Rawitzer (Eisner Ilona) 1920-ban
MZSML XIX–471

491. oldal: Mary Rawitzer
1943-ban
MZSML XIX–471

509. oldal: Mary Rawitzer
az 1970-es években
MZSML XIX–471

514. oldal: Karla Grosch és Else Rawitzer, 1928-1929 körül
Vergessene Bauhaus-Frauen – Lebensschicksale in den 1930er und 1940er Jahren
Kunst-Archive (*www.kunst-archive.net*)

516. oldal: Mary Rawitzer
és a szerző 2019-ben
Vajda Júlia tulajdonában

517. oldal: Eisner Vilma, Mary Rawitzer nagynénje 1926-ban
MZSML XIX–471

518. oldal: Eisner Vilma dachaui fogolykártyája
MZSML XIX–471

A kötet szerzői

Bányai Viktória történész-hebraista, az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet tudományos főmunkatársa és az ELTE BTK hebraisztika szak oktatója. A holokausztt kapcsolatos kutatásai elsősorban a túlélői kultúra kérdéseire irányulnak.

Bódi Lóránt társadalom- és kultúrtörténész, szerkesztő. Doktori fokozatát az ELTE BTK Atelier interdiszciplináris programjában szerezte. Kutatási területe a 20. századi Kelet-Európa történelme, különösen a holokauszt történeti emlékezete. Jelenleg független kutatóként az első könyvén dolgozik.

Bohus Kata az UiT The Arctic University of Norway kutatási tanácsadója és a Norwegian Research School in History doktori iskola oktatója. Kutatási területe a holokauszt utáni európai zsidó történelem és a holokauszt-emlékezet.

Csapody Tamás jogász, szociológus, habilitált egyetemi docens, a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének munkatársa. A civil társadalom, alternatív mozgalmak, emberi jogok, polgári engedetlenség, passzív rezisztencia és a honvédelmi kötelezettségek témakörében folytat kutatásokat. Közel húsz éve foglalkozik a második világháború alatt a szerbiai Borba vitt magyar katonai munkaszolgálatosok témájával.

Csősz László történész, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár főlevéltárosa. Fő kutatási területe a magyarországi holokauszt és a roma népirtás története.

Maxime Daniel történész, az Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne egyetem doktorandusz hallgatója. Témavezetői Laura Hobson Faure és Paul Gradvohl. Kutatásai elsősorban a nemzetközi kapcsolatok történetére irányulnak, különös tekintettel a magyar

zsidó közösség második világháború utáni nemzetközi szerepvállalására és a zsidó élet újjáépítésére az országban.

Dunai Andrea Berlinben és Budapesten élő szabadfoglakozású proveniencia-kutató. Számos rádióműsor, cikk, tanulmány szerzője. Legutóbb megjelent könyve: *Lovak sorsa. Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt lovak nyomában*. Napvilág Kiadó, 2024.

Frauhammer Krisztina néprajzkutató, levéltáros, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár szegedi telephelyének (Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma) vezetője. Levéltárosként a szegedi zsidó közösség családtörténeti, nőtörténeti kutatása a fő területe.

Paul Gradvohl az Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne egyetemi tanára, a Legújabbkori Közép-európai Történelem Kutatóközpont igazgatója és a Francia Nemzeti Tudományos Kutatási Központ (CNRS) Köztes-Európai Kutatási Hálózatának társigazgatója (GDR 3607 Connaissance de l'Europe médiane).

Huhák Heléna az ELTE Humánudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe a magyarországi holokauszt személyes forrásai, a koncentrációs- és kényszermunkatáborok társadalomtörténete. Jelenleg a magyar zsidó lágernaplókról szóló monográfiáján dolgozik.

Jablonczay Tímea kultúrakutató, irodalomtörténész, a Budapesti Metropolitan Egyetem Művészetelmélet és Design tanszékének egyetemi docense és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem óraadója. Kutatási területe a „minor irodalmak", a női irodalom és művészet, többesidentitás-mintázatok, transzkulturalitás, valamint a holokauszt magyarországi emlékezete.

Mezei Hanna az ELTE Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék doktori hallgatója, illetve muzeológusként dolgozik a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban. Fő kutatási területe a zsidó épített örökség és a zsidóemlékezet-kutatás.

Novák Attila történész, a Molnár Tamás Kutatóintézet (NKE) tudományos főmunkatársa és a Goldziher Intézet (Mazsihisz) munkatársa. A magyarországi cionizmus történetének és a magyarországi zsidóság 1949 utáni történetének, valamint a magyar-izraeli kapcsolatok históriájának kutatója.

Pataricza Dóra történész, az Åbo Akademi University (Finnország) és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem munkatársa. Kutatási területei közé tartozik a finn antiszemitizmus, valamint Szeged zsidó történelme és kultúrtörténete.

Toronyi Zsuzsanna levéltáros, muzeológus, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár főigazgatója és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem docense. Fő kutatási területe a zsidó gyűjtemények története, történetfilozófiája.

Vajda Júlia szociológus, pszichológus, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi tanára, fő kutatási területe a soá. A túlélők és leszármazottaik, illetve a szemtanúk élettörténeti narratíváit elemzi, emellett a hermeneutikai elemzési módszerekkel és ezek elméleti hátterével is foglalkozik.